

УДК 81. 37

ЛІНГВІСТИЧНА ОСВІТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Михайлишин Уляна Іванівна

м. Тернопіль

Актуальність дослідження зумовлена європейським вектором освіти в Україні і відсутністю наукових студій про розвиток лінгвістичної освіти в Київській Русі. Запропоновано періодизацію еволюції княжої держави і одночасний розвиток лінгвістичної освіти цієї доби. Представлено матеріал про становлення і розвій української мови у стародавньому її варіанті та вивчення і функціонування іноземних мов, які сприяли економічним і торговельним зв'язкам Київської Русі з іншими країнами.

Ключові слова: розвиток лінгвістичної освіти, періодизація історії Київської Русі, становлення і розвиток української мови, вивчення іноземних мов.

Кожне суспільство у процесі свого розвитку прагне знати свою історію, дослідити становлення і розвиток усіх галузей науки. Багато учених досліджували еволюційний процес освіти, починаючи з хрещення Русі й до теперішнього часу (А. Андрохівич, В. Гнатюк, Ю. Кміт, І. Левицький, І. Свенціцький, С. Сірополко, І. Франко, інші). Сьогодні в Україні відбуваються соціально важливі економічні і політичні зміни, які пов'язані з інтеграцією у європейську спільноту. Омріяний перехід до відкритого громадянського суспільства, відмінною рисою якого є взаємодія представників усіх країн і народів, ставить перед українською системою освіти важливу мету – виховання особистості, яка володіє розвиненим партнерським мисленням і здатна розглядати себе як носія рідної української та одночасно іноземної культур, що усвідомлює свою роль, значущість і відповідальність у глобальних загальноєвропейських процесах. Така спрямованість освіти є передусім лінгвістичною і вона сприяє перетворенню Європи в багатомовний простір, у якому різні мови мають рівні права. Поглиблене вивчення рідної та іноземної мов стане пріоритетним у європейській освітній

парадигмі для реалізації прагнення налаштування і розвитку контактів з усіма представниками європейських країн. Європейське спрямування розвитку освіти вимагає від науковців дослідження історичного розвитку лінгвістичного її напрямку, що сприятиме збагаченню знань про вплив інших мов на розвиток української, вивчення іноземних мов в Україні протягом усього історичного її розвитку і скерування її вивчення на сьогоденний етап.

Детальнішого дослідження лінгвістичної освіти в Україні потребують усі часи, зокрема: найдавніші родово-племенні, Київської Русі як княжої держави, період перебування під Литвою і Польщею, козацької ери, під імперською владою і сьогодні.

Учені досліджували економічний, історичний, політичний розвиток України упродовж її еволюції, інші галузі, але розвиток лінгвістичної освіти не був предметом студіювання, що і свідчить про актуальність цієї проблеми.

Мета статті – описати історичні аспекти розвитку лінгвістичної освіти княжої держави.

Для цього потрібно виконати завдання, пов'язані з історичною періодизацією розвитку української держави і супровідної лінгвоосвіти, розвитком тодішньої української мови, вивченням іноземних мов, які активно сприяли економічним і торговельним зв'язкам Київської Русі з іншими країнами.

Історія розвитку руської держави тісно пов'язана з історією розвитку лінгвістичної освіти. Історики часто ділять політичну історію руської держави на три періоди.

Перший період – швидкого зростання – охоплює майже 100 років – починаючи з 882 року, коли на престол у Києві сів Олег, до смерті Святослава I Хороброго 972 року.

Другий період охоплює князювання Володимира I Великого (980–1015) та Ярослава I Мудрого вершини

політичної могутності і стабільності, економічного та культурного розквіту. Було впроваджено християнство, що значною мірою вплинуло на політичне і культурне життя держави.

Третій – останній період – характеризується безупинними руйнівними князівськими чварами, зростанням загрози нападів кочових племен та економічним застоєм. Початок цього періоду, за різними оцінками, припадає на час смерті Ярослава I Мудрого 1054 року або кінець князювання останніх успішних правителів Києва – Володимира II Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава I Великого (1125–1132). Після захоплення та розорення Києва суздальським князем Андрієм Боголюбським 1169 року, політичне й економічне життя міста почало занепадати. Монгольська навала на Русь 1237–1241 рр. і руйнування Києва 1240 року поклали край існуванню Київської Русі та незалежності давньоруських князівств [6, с.65–66].

Арабський письменник Мохаммед бен Істак у VIII або початку IX ст. пише про зорганізовану велику слов'янську торгівлю предків українців, яка велася з глибини країни до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу сухоходільних і морських шляхів [4, с. 34]. Це свідчить, що на території тодішньої України вивчалася арабська мова саме з торговельною метою, хоча цілком можливо, що араби привозили своїх тлумачів, які знали тодішню українську мову. Навіть якщо й так, то все одно слова арабської мови проникали в тодішній варіант української мови. У зв'язках з Україною були й хозари (населення тюркської держави, що містилася над Волгою, опанувала побережжя Каспійського моря і сягала до Озійського) вже від VII–VIII століть [4, с.35], які послуговувалися хозарською мовою (різновидом болгарської), наближеною до сьогоднішньої чуваської. Тому частина населення знали хозарську мову, яку використовували з метою розвитку торгівлі. І.П. Крип'якевич відзначає, що у цей час слов'янська мова «була одною із пануючих мов у хозарській державі; користувалися нею і самі хозари, і тюрки, й інші племена; англійський історик Бюрі вважає, що це була свого роду «лінгва франка» – торгова мова на тодішньому Орієнті» [4, с. 35]. Після навчання читання тодішньою українською мовою, як вказує Грушевський, «дальшим ступенем науки була грецька мова, хоча потрібна для практичних справ при частих зносинах із Візантією та тодішньою вищою ієрархією, переважно грецькою» [2, с. 455–458].

У кінці IX століття рівень державної організованості східних слов'ян все ще був низьким, частина племен не входила до племінних об'єднань, або охоплювалася ними частково. Існували невеликі держави або напівдержавні племінні князіння. У той самий час процес державотворення в Європі розширювався. Зокрема, германські племена боролися за об'єднання і створили державу Карла I Великого, у VII ст. виникає Болгарська, в X ст. Польська держава, Чеська, Угорська та ін. Цей процес у Західній та Центральній Європі активно стимулював державотворчість також у східних слов'ян. Провідну роль у становленні Русі відіграло Полянське князівство із центром у Києві. Учені-дослідники вважають, що до утворення Київської Русі могли існувати якісь писемні традиції на рівні родо-племінних стосун-

ків. Але з об'єднанням східнослов'янських племен починає формуватися спільна для всіх її мешканців давньоруська писемно-літературна мова. Вирішальною умовою її виникнення було об'єднання всіх східнослов'янських племен у єдиній державі. Широкою матеріальною базою давньоруської літературної мови стало живе мовлення східних слов'ян у X–XI ст., що характеризувалося спільністю багатьох елементів таких лінгвістичних розділів, як фонетика, граматики, лексика і фразеологія. Давньоруська писемно-літературна мова почала формуватися у цей час, коли відмінності між східнослов'янськими діалектами у звуковій системі ще не були різкими – це наприкінці X–початку XI ст.

Слов'янські племена підійшли до такого рівня соціально-економічного розвитку, коли державність, що охоплювала б усі племена, стала історично необхідною. І тому зміна династій 882 року, злиття Новгородського і Київського князівств у єдине державне ціле сприяли об'єднанню з часом усіх східнослов'янських племен у єдину могутню Давньоруську державу (862/882 — 1139/1240). Потреби торговельної справи того часу вимагали знання мов країн, із якими підтримувалися стосунки (Моравія, Чехія, Польща тощо). Незважаючи на те, що писемність була відома в руських землях і раніше, після хрещення Русі вона почала значно швидше поширюватися і стала основою розвиненої культурної традиції східного слов'янства. Час оволодіння неупорядкованим письмом відносять до IX ст. Болгарський письменник початку X ст. чорноризець Храбр наголошував на потребі створення слов'янської мови, оскільки слов'яни раніше «не имеху книгъ, но чрътами и резами чьтеху и гадаху, погани суще, крѣстивше же ся, римскими и грѣцькими письмены нуждахуся словенскоу речь безъ устроения... и тако бешу много лъта» [9].

Відзначимо, що проблема писемності у східних слов'ян до Кирила і Мефодія ще залишається недостатньо дослідженою. Аналіз істориків і лінгвістів засвідчує, що слов'яни отримали дві азбуки – глаголицю і кирилицю, одна з яких винайдена слов'янськими просвітителями Кирилом і Мефодієм. Більшість дослідників схиляється до думки, що це була глаголиця. Кирилиця, як вважали І.І. Срезневський і С. Георгієв, виникла на основі грецького уставу VI — VIII ст., доповненого слов'янськими буквами. Порівняно із глаголичною азбукою, літери якої мали надто складне написання, кирилиця була простою і доступною, тому отримала офіційне поширення як у Болгарії (кінець IX ст.), так і в Русі (X ст.). Підтвердженням раннього знайомства Русі з писемністю свідчать: 1) знахідка Кирила у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письмены», 2) зустріч із людиною, яка розмовляла цією мовою, 3) наявність договорів Русі з греками (911 р.), що вказують на руський звичай писати духовні заповіді на випадок смерті, 4) спеціальні грамоти, підписані князем (944 р.), які повинні були мати при собі послі і купці, що перебували з Русі у Царгород, тощо. Особливий інтерес становить так звана «Софійська азбука», виявлена С.О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві, що відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови. Ймовірно,

що цим алфавітом користувалися на Русі ще в часи Аскольда й Діра.

Провідна роль Києва у формуванні ранньофеодальної держави і географічно центральне положення столиці сприяли виділенню старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови. Про південноруську, полянську основу мови Києва писав ще О.О. Шахматов [10, с. 81–83]. Учений вважав, що у зв'язку із зосередженням у столиці Київської Русі різних діалектів, виробилася своєрідна спільна мова. Нею послуговувалися книжники, духовництво, на відміну від простого населення, яке користувалося своїм говором. На думку О.О. Шахматова, мовою освіченого прошарку киян ще з X ст. була давньоболгарська старослов'янська мова. Обидва різновиди мови Києва, за переконанням О.О. Шахматова, переходили в інші центри Стародавньої Русі [9, с. 81–83]. Думка про функціонування двох різних мов у живому спілкуванні Києва так і залишилася недоведеною. Хоча багато вчених прийняли ідею О.О. Шахматова про змішаний характер розмовної мови Києва, але його гіпотетичне твердження може стосуватися лише окремих елементів лексики і фразеології, а не фонетики і граматики в цілому. Обидві літературні мови Русі X–XIII ст. – давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковно-слов'янська) східнослов'янської редакції – були могутніми чинниками духовної культури й об'єднання. За підрахунками Б. Сапунова, в XI ст. у містах Русі було до 5% писемного населення. Нові відкриття тут можуть з'явитися лише за умови виявлення таких потужних джерел, як наприклад, бібліотека Ярослава Мудрого.

За період князювання Володимира I Великого (980–1015) та Ярослава I Мудрого (1034–1054) продовжується розвиток лінгвістичної освіти, як тогочасної української, так іноземної. Князь Київський Володимир Великий (який, за словами літописців, сам був неграмотний), «почав брати у визначних людей дітей і давати їм у книжну науку». Освічене духовенство вчили читати, і писати [3]. Наші предки далеко ще перед хрещенням України-Русі знали іноземні мови. Із того часу вивчення інших мов поширилося ще більше. До цього спонукали міжнародні відносини, подорожі, поширення віри та бажання вчитися. Дипломатичні стосунки вимагали знання латинської мови, хоча знавців цієї мови було небагато. Грецька мова вживалася частіше, оскільки освічені люди тоді захоплювалися творами духовної літератури. Знання грецької мови було вже на такому рівні, що з'явилися перекладачі з грецької мови на слов'янську. Великий князь Київський Ярослав Мудрий вважається фундатором книжності, вченості й освіти у давній Україні-Русі. У «Повісті минулих літ» йдеться про те, що він «Зібрав скорописців багато, і перекладали вони із грецької на слов'янське письмо». Е Голубінський гадає, що князь Ярослав Мудрий сам займався перекладом із грецької мови [1]. Взагалі наші предки були тоді знавцями чужих мов більше, ніж європейці. Знання чужих мов було властивістю всіх класів населення, а набувалося воно тим самим способом, що й раніше, – практикою, без певної наукової методи [7, с. 82]. Були такі мужі, що знали по декілька мов. Наприклад, у своєму «Поученні» Володимир Мономах вказує, що батько його Всеволод знав п'ять мов, але яких саме, він не вказав. Здогадуючись, дослідники

(П. Володимиров, М. Сухомлинов, М. Грушевський) називають грецьку, латинську, німецьку, варязьку, болгарську, польську або половецьку [5, с. 42–43].

Щодорідної мови, то її наближення до слов'янської негативно відобразилося на розвитку: люди ще довго, навіть після І. Котляревського, вагалися у виборі напрямку її розвитку між «слов'янщиною і русиною» [2, с. 502]. Але те, що освіта в школі і поза нею відбувалася слов'янською мовою, наближеною до руської, а не до латинської, дало можливість кожному, хто бажав, її здобути. У Київській Україні-Русі вивчалася інтегрована філологічна дисципліна – словесність, яка поєднувала у собі діалектику, поетику і риторику.

Основою вищої науки у ці часи на наших теренах була грецька мова, на західних українських землях учили ще латинську та німецьку мови. Київський митрополит (1147–1154) Климент Смолятич, талановитий письменник та філософ, відзначав, що у XII ст. в Україні було 300–400 вчених, які добре володіли грецькою [3, с. 563 с.]. Згодом, за короля Данила Галицького, при його дворі вважалося цілком нормальним знання п'яти-семи мов.

Відзначимо, що оригінальні досягнення у мовознавстві Княжої доби в Україні невідомі. Основними характерними рисами мовної освіти доби Великокняжої України-Русі є відкритість її до світу, активне вбирання, запозичення й використання практичних набутків та знань інших народів. Елементами, фактами, які ілюструють цю відкритість, є орієнтація на її полімовність при грецькій домінанті, широка перекладацька діяльність освітніх центрів.

Зауважимо, що безупинні руйнівні чвари князів невідворотно вплинули на розвиток лінгвістичної освіти (як і будь-якої іншої) після смерті Ярослава I Мудрого 1054 року, протягом князювання останніх правителів Києва – Володимира II Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава I Великого (1125–1132) і захоплення та розорення Києва суздальським князем Андрієм Боголюбським 1169 року, а також монгольської навали на Русь 1237–1241 рр. і руйнування Києва. Внаслідок безперервної боротьби за право володіння Києвом, ніхто з князів не зміг зайняти київський престол. У результаті Київ втратив можливість бути політичним центром. Київська Русь була опустошена. Незважаючи на ці трагічні події, тогочасна розмовна українська мова збагачувалася словами, запозиченими із монгольської і татарської мов. На розвиток української мови позитивно впливали запозичення із праслов'янської мови, успадковані явища із пізніших слов'янських прамов (антської чи словенської), запозичення із неспоріднених мов і утворення самостійного функціонування кожної слов'янської мови, які з'явилися у зв'язку з регіональним сусідством із іншими слов'янськими мовами [8, с. 23].

Лінгвістична освіта в Україні на всіх етапах її розвитку розвивалася безперервно, всмоктуючи в себе все нове з різних галузей як перебуваючи під впливом мов тих чи інших держав, так у мирний чи військовий час, у період розквіту і занепаду, то пришвидшуючи, то сповільнюючи свій розвій.

Оскільки роль політичного центру після монголо-татарського нашествия взяло на себе Галицько-Волинське князівство, то виявлення еволюції лінгвістичної освіти в цей період є перспективою подальшого нашого дослідження.

Література та джерела

1. Голубинській Е. Історія русскої церкви. Т.1. Первая половина тома. – 2-е изд. М., 1901. – 730 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.3. Вид. 2-ге / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – 583 с.
3. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. — 656 с.
4. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп редактори Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
5. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Підготував Ю.Вільчинський. 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
6. Субтельний Орест Україна. Істрія. Переклад з англійської. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
7. Сухомлинов М.И. О языкознании древней России / М.И. Сухомлинов. – СПб: Тип Императорской Академии наук, 1854. – 84 с.
8. Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія / О.В. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.
9. Чернорізец Храбр О письменах / В «Острожском букваре» Ивана Федорова. – Острог, 1578.
10. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка / Академик А.А.Шахматов. – Петроград: Издание Студенческого издательского комитета при Историко-филологическом факультете Петроградского университета, 1916 – 146 с.

Актуальность статьи обусловлена европейским вектором образования в Украине и отсутствием исследований о развитии лингвистического образования в Киевской Руси. Предложены периодизация эволюции княжеского государства и одновременного развития лингвистического образования этой эпохи. Представлены материал о становлении и развитии украинского языка в древнем его варианте, изучении и функционировании иностранных языков, которые содействовали экономическим и торговым связям Киевской Руси с другими государствами.

Ключевые слова: развитие лингвистического образования, периодизация истории Киевской Руси, становление и развитие украинского языка, обучение иностранным языкам.

Relevance of the research is in the European vector of Education in Ukraine and the lack of scientific studies on the development of linguistic education in Kievan Rus. The periodization of the evolution of the princely state and the simultaneous development of linguistic education have been considered. The material on the formation and development of the Ukrainian language in its ancient variant, functioning and learning of foreign languages that contributed to economic and trade ties of Kievan Rus and other countries has been analysed.

Key words: development of linguistic education, division into periods of history of Kievan Rus, becoming, and development of Ukrainian, study of foreign languages.